

ԱՆԱՀԻՏ ՅԱՀՅԱՄԱՍԻՀԻ, ք.գ.թ.

էլ. փոստ՝ *ayahyamasih@yahoo.com*

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-355

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԻ

ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ԻՐԱՆՈՒՄ

(ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ)

Տարագրված հայերը դարերի ընթացքում Իրանում, շնորհիվ իրենց կենսունակության, աստիճանաբար վերաճում են կազմակերպված համայնքների և ամեն կերպ պահպանում իրենց ազգային ինքնությունը, լեզուն, դավանանքը, հայրենիքից ժառանգած ավանդույթներն ու բազմազան արվեստը և ամենից կարևորը՝ ձուլման չենթարկվելը: Անշուշտ, այս գործընթացում Հայ առաքելական եկեղեցին ունեցել է իր անգնահատելի ներդրումը:

Իրանահայերի հոգևոր-հասարակական կյանքը կենտրոնացված է Ատրպատականի, Սպահանի կամ Իրանա-Հնդկաստանի և Թեհրանի թեմերում:

1833 թ. կազմակերպվել է Ատրպատականի թեմը, որը դեկավարել է հյուսիսային շրջաններում բնակվող հայերի հոգևոր-հասարակական գործերը: Սա իրանահայության հնագույն թեմն է, և դրա մասին դեռևս XII դարից հիշատակություններ կան: Այս թեմի նախկին կենտրոնը եղել է Ս. Թադեոս Առաքյալի վանքը, և Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո (1828 թ.) տեղափոխվել է Թավրիզ: «Ատրպատականի թեմը, իհարկե ոչ ներկայիս տարածքով ու վիճակով եղել է հնուց ի վեր, երբ մաս է կազմել պատմական Հայաստանին կամ Ռուսաստանին, որի առաջնորդները նստել են Ս. Թադեոս Առաքելի

Վանքում, ուր մնացել են մինչև 1830-ական թվերը» (Մինասեան, 1983, 7):

Այժմ թեմը վարչական առումով կազմված է երեք նահանգներից՝ Արևելյան Ատրպատական (կենտրոն առաջնորդանիստ՝ Թավրիզ), Արևմտյան Ատրպատական (կենտրոն՝ Ուրմիա) և Արդաբիլի նահանգ (կենտրոն՝ Արդաբիլ):

Շահ Աբասի կողմից տարագրված իրանահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու նպատակով ստեղծվում է թեմ, որի կենտրոնը Նոր Ջուղան էր, և մինչև 1960 թ. պաշտոնապես կոչվել է Իրանա-Հնդկաստանի կամ Պարսկա-Հնդկաստանի Հայոց թեմ: Նոր Ջուղան՝ որպես Հայ առաքելական եկեղեցու թեմական կենտրոն, նշանակալից դեր է խաղում ոչ միայն իրանահայերի, այլև մոտիկ ու հեռու այլ գաղթօջախների հայության հասարակական-մշակութային կյանքում: «Հոս կը նստէր Նոր Ջուղայի թեմակալ առաջնորդը, որուն կենթարկուէին Ատրպատականէն գատ Պարսկաստանի միացեալ ամբողջ հայ գաղութը, և որուն աւելցան յետոյ Աֆղանիստան, Հնդկաստան, Պիրմանիա, Ճավա Սումաթրա, Չինաստան, ինչպէս և Պաղտատ և Պաստա քաղաքները (մինչև 1840)» (Աճառյան, 2002, 223): Իսկ իրանահայության երրորդ և ամենամեծ՝ Թեհրանի թեմը կազմավորվել է 1994 թ.: Թեմին ենթակա են հետևյալ քաղաքները՝ Թեհրան, Համադան, Մաշհադ, Գորգան, Սարի, Ռաշտ, Էնզելի, Ղազվին, Արաք և Քերմանշահ: Երեք թեմերը մինչև 1956 թ. կապված են եղել Էջմիածնի Մայր Աթոռին: Ներկայումս իրարից անկախ մարմիններ են և ենթարկվում են Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը: Երեք թեմերը ներկայացնում են իրանահայության հոգևոր և հասարակական կյանքը և ԻԻՀ-ի կողմից ճանաչվում են որպես համայնքի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանու-

թյուններ: Թեմերի հոգևոր առաջնորդների և թեմական խորհրդի աշխատանքներով լուծվում են համայնքի ամենօրյա խնդիրները:

Ներկա ժամանակաշրջանում հայերն ապրում են Թեհրան, Արաք, Սպահան, Թավրիզ, Շիրազ, Գորգան, Ռաշտ, Անգալի, Ղազվին, Ահվազ և Աբադան քաղաքներում: Իրանում կառուցված ավելի քան 341 վանքերից, եկեղեցիներից և սրբավայրերից այսօր կանգուն են մոտավորապես 123-ը, որոնք հայ ճարտարապետության և համայնքի գոյատևման կարևորագույն վկաներն են: Իրանի Մշակութային Ժառանգության, ձեռարվեստի և զբոսաշրջության նախարարությանը կից Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնին, որը հիմնադրվել է 2005 թ., հանձնարարված են Իրանի տարածաշրջանում վանքերի, եկեղեցիների, մատուռների և հուշարձանների պահպանության և վերանորոգման աշխատանքները (Աւետեան, 2021, 6-9):

ԻԻՀ-ի տարբեր քաղաքներում բազմաթիվ են հայկական պատմամշակութային հուշարձաններն ու կոթողները: Թեհրանում գործում է ութ եկեղեցի, Սպահանում՝ քսանչորս, որոնցից աշխատում են տասներեքը, իսկ Ատրպատական նահանգում, պատմական և հայկական ճարտարապետական արժեք ներկայացնող կոթողներից բացի, տարբեր շրջաններում գոյություն ունեն կանգուն, կիսականգուն և խոնարհված շուրջ երկու հարյուր եկեղեցիներ, իսկ մյուս քաղաքներում՝ մեկական եկեղեցի: Թավրիզի չորս և Ուրմիայի մեկ եկեղեցիները գործում են:

Ազգային իշխանության, հայ համայնքի նյութական օժանդակության, նաև Մշակութային Ժառանգության պահպանման պետական կազմակերպության և Իրանի եկեղեցիների պահ-

պանման պետական հիմնարկության ջանքերի և հոգածության շնորհիվ աշխատանքներ են տարվում հայկական բոլոր եկեղեցիների և հուշարձանների կանգուն մնալու և պահպանման գործում:

Ատրպատականի թեմի հայոց եկեղեցիներ: Պատմական ու հայկական ճարտարապետական արժեք ներկայացնող կոթողներից բացի, շուրջ երկու հարյուր կանգուն, կիսականգուն և խոնարհված եկեղեցիներ ցրված են թեմի տարբեր շրջաններում: Ատրպատականի գործող եկեղեցիները՝ Թավրիզում՝ չորս՝ Ս. Մարիամ Աստվածածին (1782 թ.), Ս. Մարիամ Աստվածածին ուխտավայր մատուռ (1965 թ.), Ս. Սարգիս (1750 թ.) և Ս. Շողակաթ մատուռ (1940 թ.), Ուրմիայում՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (2002 թ.): Թավրիզի շրջակայքում պահպանվում են ևս տասներկու կանգուն եկեղեցիներ: Ատրպատական նահանգի Արասբարան, Արդաբիլ, Ուրմիա, Խոյ, Մակու քաղաքներում և Սալմաստ գավառում գոյություն ունեն տասնյակ կանգուն, կիսականգուն և խոնարհված եկեղեցիներ: Կանգուն վիճակում գտնվող եկեղեցիները թեմի հսկողության և խնամքի ներքո են, իսկ ԻԻՀ-ի Մշակութային Ժառանգության և նրան կից կազմակերպության ջանքերով և աշխատանքով հոգատար վերաբերմունք է դրսևորվում կոթողների, առավել ևս վանքերի նկատմամբ: Հյուսիսային կամ Թավրիզի թեմի տարածքում գտնվում են ճարտարապետական մեծարժեք հուշարձաններ, ինչպես Սուրբ Թադեոս Առաքյալի (Ս. Թադեի) վանքը, Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի և այլ վանքեր, որոնց կանդրադառնանք ավելի ուշ:

Սպահանի թեմի հայոց եկեղեցիներ: Գաղթականության առաջին տարին՝ Նոր Զուղայի հիմնադրվելուց հետո, տարագրված հայերը, հանուն Հին Զուղայում ունեցած իրենց

Ամենափրկիչ վանքի, առաջինը կառուցեցին մի փոքրիկ վանք (1606 թ.), որը դարձավ իրանահայության եկեղեցիների փառքն ու շուքը: Շահը տարագրվածներին իր հողին ավելի ամրացնելու համար «հրամայեց որ ամեն տեղ, թե՛ քաղաքին, թե՛ բերդին և թե՛ գիւղերուն մէջ եկեղեցիներ շինուին. ինքն ալ շատ անգամ գալով շինողներուն քով կը կանգնէր և կը յորդորէր աւելի գեղեցիկ շինել: Քրիստոնէից ամեն արարողութիւնները՝ կոչնակ զարնել, ժամ կանչել, ջրօրհնէքի թափօր, հանդիսաւոր յուղարկաւորութիւն, բացօթեայ արարողութիւն, բոլորը հրամայեց անխափան կատարել» (Աճառյան, 2002, 222):

50 տարի անց Դավիթ Ա առաջնորդի հորդորանքով և ջոկայեցիների նյութական օժանդակությամբ Ամենափրկիչ փոքրիկ վանքի առաջին շինությունը քանդվում և տեղը կառուցվում է շքեղ ու նկարագարող տաճար՝ ընդարձակ հատակագծով, որը ավարտին է հասնում ինը տարի հետո: «Եկեղեցին կոչուում է «Ս. Յովսէփ Յարեմաթացի», վերջինիս աջն այնտեղ գտնւելու պատճառով» (Մինասեան, 1971, 46): Եկեղեցու ներսը՝ հախճապակիների մոտից մինչև գմբեթների ձեղունը, իր բոլոր կամարներով ծածկված են աստվածաշնչական ու սուրբգրային պատկերներով և զարդանկարներով, որոնք ներկայացնում են հին և նոր կտակարանյան տեսարանները, դժոխքն ու դրախտը, Ս. Աստվածածնի թաղումը, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքները և Գործք Առաքելոցից պատկերներ:

Վանքի շրջակայքում եկեղեցուց բացի կառուցվել են թանգարան (1930 թ.), սենյակներ, որոնք ծառայում են որպես տպարան (հիմնադրվեց 1636 թ.), գրադարան-մատենադարան (հիմնադրվեց 1905-1906 թթ.), առաջնորդանիստ, թեմական ու

կրոնական խորհուրդների և այլ ազգային մարմինների ժողովարաններ ու գրասենյակներ:

Թեմի շուրջ 105 եկեղեցիներից կանգուն են երեսուներ, իսկ գործող եկեղեցիների թիվը քսաներեքն է: «18-րդ և 19-րդ դարերի ընթացքում Ջուղայի բնակչության դեմ գործադրված հալածանքների պատճառով նվազում է բնակչության թիվը, երբեմնի վայրը՝ ամայանում, որի պատճառով տեղի եկեղեցիները փլվում և ավերվում են» (Արք. Պապեան, 2015, 18):

Նոր Ջուղայում, Առաջնորդանիստ Ս. Ամենափրկիչ վանքից (1655 թ.) և Ս. Կատարինյան մենաստանից (1623 թ.) բացի, աշխատում են հետևյալ եկեղեցիները՝ Ս. Հակոբ Մծբնա մատուռ (1607 թ.), Ս. Գևորգ (1611 թ.), Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (1612 թ.), Ս. Աստվածածին (1613 թ.), Ս. Բեթղեհեմ (1627 թ.), Ս. Նիկողայոս (1630 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1633 թ.), Ս. Մինաս (1659 թ.), Ս. Ներսես Մեծ (1666 թ.): Սպահանի թեմի Շիրազ քաղաքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1662 թ.), Պարսից ծոցի առափնյա քաղաքների՝ Ահվազի Ս. Մեսրոպ (1967 թ.), Աբադանի Ս. Կարապետ (1958 թ.) և Բուշեհրի Ս. Գևորգ (1700 թ.) եկեղեցիները առ այսօր կանգուն են, սակայն չեն գործում՝ հավատացյալների բացակայության պատճառով: Բոլոր եկեղեցիները գտնվում են Սպահանի թեմի նյութական օժանդակության և ԻԻՀ-ի Մշակութային Ժառանգության և նրան կից կազմակերպության հսկողության ներքո:

Հատկանշական է այն, որ Աբադանի Ս. Կարապետ եկեղեցին մի շարք վերանորոգման աշխատանքներից հետո, 2018 թ. դեկտեմբերի 24-ին վերաբացվել է Սպահանի հայոց թեմի առաջնորդի ձեռամբ տեղի ունեցած կրոնական արարողությունով, Ատրպատկանի հայոց թեմի առաջնորդ և Սպահանի թեմական և կրոնական խորհուրդի ներկայացուցիչների ներ-

կայությամբ: «Աբադանի եկեղեցու վերանորոգման և բարեկարգման աշխատանքները իրականացել են Իրանի Մշակութային Ժառանգութեան պահպանման կազմակերպութեան Աբադանի մասնաճիւղի և «Արւանդ» առեւտրի ազատ գօտու համատեղ ջանքերով» (Ալիք օրաթեթ, 2018, 1):

Թեհրանի թեմի հայոց եկեղեցիներ: Իրանահայ համայնքի ամենամեծ թեմը Թեհրանն է և իր նշանակությամբ ու բնակչությամբ ամբողջ հայ համայնքի կորիզն է: «Թեմը իր Թեհրան կենտրոնով ընդգրկում է հետևյալ համայնքները՝ Թեհրան, Համադան, Մաշհադ, Գորգան, Մարի, Ռաշտ, Անգալի, Ղազվին, Արաք (նախկին Սուլթանաբադ), Բախթարան (նախկին Քերմանշահ)» (Բայբուրդյան, 1999, 304):

Թեմի տարածքում գտնվող շուրջ հարյուր եկեղեցիներից գործում են միայն Թեհրանի ութ եկեղեցիները: Դրանք են՝ Ս. Թադեոս-Բարթողիմեոս (1808 թ., ամիսը մեկ անգամ է պատարագ մատուցվում), Ս. Գևորգ (1884 թ.), Ս. Մինաս (1854 թ.), Ս. Մարիամ Աստվածածին (1945 թ.), Սրբոց Թարգմանչաց (1968 թ.), Ս. Սարգիս (1970 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1982 թ.), Սրբոց Վարդանանց (1986 թ.), Թեհրանի Նոր Բուրաստանի գերեզմանատան Ս. Ստեփանոս (1974 թ.) և «Արարատ» մարզավանի Ս. Խաչ մատուռներ (1987 թ.): Հին գերեզմանատան Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1936 թ.) կանգուն է, սակայն չի գործում:

Ստորև ներկայացվում են Թեհրանի թեմի հովանու ներքո այն քաղաքների եկեղեցիները, որտեղ պատարագ է մատուցվում տարին մեկ անգամ: Դրանք են՝ Համադանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (1931 թ.), Մաշհադի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (1941 թ.), Գորգանի Ս. Աստվածածին մատուռ (1985 թ.), Ռաշտի Ս. Մեսրոպ եկեղեցի (1868 թ.), Անգալիի Ս. Աստվածածին

Եկեղեցի (1855 թ.), Ղազվինի Ս. Հովհաննիսյան Եկեղեցի (1676 թ.), Արաքի Ս. Մեսրոպ Եկեղեցի (1914 թ.):

Այս նոր դարաշրջանում ԻԻՀ-ի կառավարությունը կարևորում է դարերի ընթացքում կառուցված հայկական եկեղեցիները և պատմամշակութային հուշարձանները: Նույն հոգատարությամբ «հայ և իրանցի մասնագետների համատեղ ջանքերով Երևանում վերականգնվել և գործում է 18-րդ դարի մզկիթ» (Իսկանդարյան, 2016, 192):

Իրանում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցանկում գրանցված հայկական պատմական հուշարձաններ

Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի առաջին իսկ քայլը եղավ հայկական հնագույն կառույցների գրանցումը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության ցուցակում, ԻԻՀ-ի կողմից ներկայացված հայտի հիման վրա՝ «Իրանի հայկական վանական համալիրներ» անվամբ:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության Մշակութային Ժառանգության, ձեռարվեստի և զբոսաշրջության առաջարկությամբ և Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի ջանքերի շնորհիվ մի շարք վանքեր և հուշարձաններ 2008 թվականին ընդգրկվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության հուշարձանների ցանկ:

Իրանի հայկական հուշարձանները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության ցուցակում ընդգրկվելու գործընթացի բոլոր փուլերում իր աջակցությունն է ցույց տվել Հայաստանի Հանրապետությունը՝ այն համարելով՝ միջմշակութային համագործակցության և փոխըմբռնման վառ դրսևորում (Իսկանդարյան, 2016, 191):

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության հուշարձանների ցուցակում ընդգրկված են հետևյալ վանքերը և հուշարձանները

Ս. Թադեոս Առաքյալի վանական համալիր (մ.թ. 4-6-րդ դարեր)

Սուրբ Թադեոս Առաքյալի վանական համալիրը Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ժամանակաշրջանին պատկանող առաջին ճարտարապետական հուշարձաններից է: Գտնվում է Արտազ գավառի (Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգ) Մակու քաղաքից քսաներեք կմ դեպի հարավ-արևելք՝ Զալդրանի Ղարաքիլիսա գյուղի հարևանությամբ և հայտնի է «Ս. Թադե» անունով:

Թադեոս Առաքյալը Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից էր: Կապաղովկիայի շրջաններում քարոզելուց հետո, անցնում է Հայաստան և հասնում Արտազ գավառի արքունական ամառանոց՝ Շավարշան, որտեղ 66 թ. բլրի վրա նահատակվում է հայոց թագավոր Սանատրուկի հրամանով և ամփոփվում նույն վայրում: 485-486 թթ. մի ճգնաժամի տեսիլքով բացահայտվում է Ս. Թադեոսի նշխարների տեղը: Նշխարներից մի մասը տեղափոխվում է բլրից ավելի ցածրադիր ընդարձակ տարածք, որտեղ հիմնվում է նահատակի անվամբ Ս. Թադեի վանքը: Ըստ ավանդության՝ վանքը հիմնադրվել է մեր թվարկության առաջին դարում: Վանքը բազմիցս պատերազմների և երկրաշարժերի հետևանքով վնասվել կամ ավերվել է, սակայն կրկին վերականգնվել: «Ս. Թադեի վանքը 1319 թ. երկրաշարժի պատճառով ամբողջովին ավերվում է.... Այն Զաքարե եպիսկոպոսի ջանքերով կրկին վերակառուցվում է.... 1641 թ. կրկին երկրաշարժի հետևանքով կառույցը շատ ուժեղ վնասվում է,

սակայն Մկրտիչ եպիսկոպոսի ջանքերով և Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի հովանավորությամբ այն վերականգնվում է» (Պայման եռամսազիր, 1387, 8-9): 1946 թ. Թավրիզի առաջնորդարանի ջանքերով վանքը հիմնովին վերանորոգվել է:

Ս. Թադեի վանքը «1955 թ. N 405 հրամանագրով ներառվում է Իրանի պատմական հուշարձանների ցուցակում» (Աւետեան, 2021, 19), այնուհետև 2000 թ. կառավարության առաջարկությամբ վանքը ներկայացվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային հուշարձանների ցուցակում ներգրավվելու համար: «2008 թ. հուլիսի 2-10-ը Կանադայի Քվեբեկ քաղաքում անցկացվող ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության կոմիտեի 32-րդ նստաշրջանի ընթացքում, Սբ. Թադեոս Առաքյալի պատմական վանքը՝ որպես Իրանի 9-րդ պատմամշակութային կոթող, պաշտոնապես գրանցվեց միջազգային այդ կազմակերպության պատվավոր ցուցակում» (Իսկանդարյան, 2016, 190-191):

1946 թ. Թավրիզի ազգային իշխանության և թեմական խորհրդի որոշմամբ կազմակերպվում են ուխտագնացություններ դեպի Ս. Թադեի վանք: Հիսունչորս հոգուց կազմված ուխտավորների առաջին ուխտագնացությունը տեղի է ունենում 1954 թ.: Վանքում տարվա կտրվածքով տեղի է ունենում միայն մեկ ծառայություն: Իրանի Ատրպատականի հայոց թեմի, ազգային իշխանության և տեղի պետական այրերի տնօրինությամբ ամեն տարի (մոտավորապես հուլիս ամսին) տեղի է ունենում եռօրյա ուխտագնացություն դեպի Ս. Թադեի վանք:

Սուրբ Սանդուխտ կույսի մատուռ (5-րդ դար)

Թադեոս Առաքյալի քարոզչությամբ Սանատրուկ արքայի դուստր Սանդուխտը Քրիստոսի հավատի համար, ով սպան-

վում է արքայի հրամանով, առաջին նահատակված կինն է: Հետագայում նրա նահատակության վայրում կառուցվում է մատուռ, որը գտնվում է Ս. Թադեոս վանքից 1.8 կմ հարավ-արևելք՝ ճանապարհի եզրին՝ փոքր բլրի գագաթին:

Սուրբ Սանդուխտ կույսի մատուռը 2008 թ. Ս. Թադեոս Առաքելի վանքի հետ մեկ տեղ գրանցվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային հուշարձանների ցուցակում, իսկ 2018-2019 թվականներին Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի պետական նյութական օժանդակությամբ և Իրանի ու Հայաստանի Հանրապետության մասնագետների համատեղ ջանքերով ամբողջովին վերանորոգվում է:

Ծործորի Սուրբ Աստվածածին վանք (7-րդ դար)

Վանքը գտնվում է Իրանի Արևմտյան Ատրպատական նահանգի Բարուն գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք՝ Ջանգմար գետի ձախ ափին՝ Մակու քաղաքից 8 կմ հարավ՝ Թադեոս Առաքելի վանքից 7.5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ծործոր նշանակում է նեղ ձորակ կամ լեռների մեջ անձրևներից առաջացած հեղեղատ:

Վանքի հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան: Եկեղեցու ճարտարապետական տվյալներից (հատակագծային լուծումներ, պատերի ստորին շարվածքներում մեծ քարերի օգտագործում և այլն) ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է 7-րդ դարում: Ըստ վկայությունների՝ վանքը հիմնվել է 14-րդ դարում Ս. Թադեոս վանքի հոգևոր հայր Ջաքարիա եպիսկոպոսի ջանքերով և որպես դպրության կենտրոն ծառայել է տեղի հայ համայնքին: Վանքը գործել է մինչև 18-րդ դարի վերջը: Ներկայիս Սուրբ Աստվածածին մատուռը վանքի միակ կանգուն շինությունն է:

Հատկանշական է այն իրողությունը, որ 1985 թ. Իրանի Էներգետիկայի նախարարության որոշումով վանքի մոտակայքում ջրամբարի կառուցման նախագիծ էր իրականանալու, սակայն Մշակութային Ժառանգության կազմակերպության մասնակցությամբ որոշում է ընդունվում այդ գողտրիկ կոթողը փրկել և այն տեղափոխել 600 մ հեռու՝ 110 մ ավելի բարձր, նույնությամբ կառուցել Բարձր գյուղի մերձակա լեռնալանջի վրա: Վերականգնման աշխատանքները սկսվեց 1989 թ. հայ բարերարների նյութական օժանդակությամբ և ավարտվեց 2001 թվականին: 2008 թ. Ծործորի Ս. Աստվածածին եկեղեցին ևս ընդգրկվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային հուշարձանների ցուցակում:

Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանք (առաջին դար)

Հայկական ճարտարապետական, սքանչելի և աչքի ընկնող մեկ այլ հուշարձան, որը գտնվում է Արաքս գետի աջ ափին՝ Հին Ջուղա քաղաքից 13 կմ արևմուտք, Շամ «Դարաշամբ»¹ (Մինասեան, 1971, 19) ձորում՝ Մաղարդ լեռնաշղթայի (1787 մ.) ստորոտին, Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանական համալիրն է: Վանքը կոչվել է նաև Մաղարդա վանք: «Երբ 1828 թ-ի Ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով, համաձայն Թուրքմենչայի դաշնագրի, Ատրպատականը մնում է պարսիկ-

¹ Վանքից շուրջ վեց քիլոմետր հեռավորության վրայ, դեպի հիւսիս, գտնուում է վանքի գիւղը՝ Դարաշամբը, որ շամբերով (եղեգներով) առատ մի ընդարձակ ձորի մէջ կառուցւած լինելու պատճառով պարսկերէն բառերով կոչւել է «Դարաշամբ» (Դառո՛ւ շամբ), իսկ հայերէն անւանւել է «Շամբաձոր» կամ «Եղեգնաձոր»: Վանքը գիւղին մօտիկ լինելով, յաճախ նրան այդ անունով կոչւել են նաև Դարաշամբի վանք:

ներին և մաս կազմում Իրանին, որով սահմանային գիծը երկու երկրների միջև դառնում է Արաքս գետը:

Այս նոր սահմանագծով Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը ևս, որ անցեալում համարում էր Նախիջևանի շրջանի Թեմի կենտրոնը, ինքնաբերաբար դադարում է այդ վիճակն ունենալուց...» (Մինասեան, 1983, 7):

Վանքի հիմնադրման մասին ճշգրիտ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ կաթողիկոս Խաչիկ Արշարունու՝ 976 թ. կոնդակի՝ վանքը կառուցել է Բարդուղիմեոս Առաքյալն առաջին դարում՝ ի պատիվ քրիստոնեական առաջին նահատակի՝ Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի² (Մինասեան, 1971, 23): Վանքի մասին առաջին անգամ գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է 7-րդ դարում: Ինչպես մյուս վանքերը, այս վանքում նույնպես համախմբված են եղել վանականներ, գիտնականներ, փիլիսոփաներ, պատմաբաններ, գեղանկարիչներ և քանդակագործներ: Վանքի դրսի պատերի քանդակագործությունն ապացույցն է հայ վարպետների տքնաջան աշխատանքի: Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը դարերի ընթացքում նույնպես վնասվել և ավերվել է պատերազմների և երկրաշարժերի հետևանքով, սակայն կրկին վերականգնվել է: «1954 թ. Ատրպատականի հայոց առաջնորդարանի կազմակերպությամբ, ամեն տարի իրանահայերը, ընդունելով ճանապարհի դժվարությունները, մեծ խմբերով ուխտագնացության էին

² «Ս. Ստեփանոսի կողմից հաւատի հանդէպ ցոյց տւած իր ջերմեռանդութիւնը, թշնամիների հանդէպ ունեցած վստահութիւնն ու մահւան դիմաց ունեցած աներկիւղութիւնը քրիստոնէայ համայնքների մէջ հանդիսացել է որպէս հաւատքի մարմնացում և որպէս քրիստոնէութեան առաջին վկան...Նախավկան եղել է Հայաստանի նշանաւոր վանքերից և յայտնի ուխտատեղիներից մէկը...»

գնում, և մինչ այսօր շարունակվում է: Վանքի կառույցի վերանորոգումները առաջին անգամ սկսել է Ատրպատականի Հայոց առաջնորդարանը, սակայն կառույցի պատմական և կրոնական նշանակության պատճառով, վանքը գտնվեց Իրանի Մշակութային Ժառանգության հսկողության ներքո» (Պայման եռամսագիր, 1394 թ. (2015), 78):

Վանքը 2000 թվականից մինչև օրս պահպանվում և վերանորոգվում է Իրանի մշակութային Ժառանգության նախարարությանը կից Պատմական եկեղեցիների կենտրոնի հսկողությամբ և նյութական օժանդակությամբ: Այս վանական համալիրը նույնպես 2008 թ. վերոնշյալ նախարարության կողմից ներկայացվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին և գրանցվում Համաշխարհային Ժառանգության ցուցակում:

Հին Ջուղային Անդրեորդի (Հովվի) եկեղեցի (13-րդ դար)

13-րդ դարից մեզ հասած Անդրեորդու մատուռն ավելի հայտնի է իր ժողովրդական անվանումով՝ Հովվի մատուռ: Եկեղեցին գտնվում է Արաքսի աջ ափին՝ Իրանի Արևելյան Ատրպատական նահանգի Ջուլֆա քաղաքից 6 կմ հյուսիսարևմուտք՝ Հին Ջուղա քաղաքատեղիի իրանական հատվածում՝ երեք կողմից ժայռերի մեջ ամփոփված թեք լանջի վրա:

Եկեղեցու կառուցման ժամանակը հայտնի չէ, բայց, ըստ Ատրպատականի հայկական եկեղեցիների ցուցակի, Անդրեորդին կառուցվել է 13-րդ դարից ոչ շուտ: Իրանի մշակութային Ժառանգության պահպանման կազմակերպության և հայ համայնքի միջոցներով եկեղեցին նորոգվել է 1997-1998 թթ.: 2012-2013 թթ. Հայաստանի մասնագետների և Իրանի մշակութային Ժառանգության կազմակերպությանն առընթեր Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի միասնական

ջանքերով մշակվում է վերանորոգման նախագիծ, և 2014-2015 թվականներին եկեղեցին ամբողջովին վերանորոգվում է: Այս եկեղեցին ևս 2008 թ. գրանցվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային Ժառանգության ցուցակում:

Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Գրիգոր եպս. Չեֆթճեանը իր «*Ուղևորութիւն Ատրպատականի Հայոց Թեմում*» գրքի մի հատվածում այսպես է գրում. «Հինգշաբթի 1 Նոյեմբերի 2012-ի առաւօտեան, Ս. Պատարագ մատուցինք Հովւի մատուռում: Մեր մատուցած բազմաթիւ պատարագներից երեւի ամենից հաճելին (եթէ կարելի է պատարագների միջեւ էլ տարբերութիւն տեսնել...) անվեղար մնացած գմբէթի միջից երեւացող կապոյտ երկնքի տակ մատուցած սոյն պատարագն էր», ապա շարունակում է. «Կիսակործան վիճակը սոյն մատուռի միշտ էլ մոկտացնում էր մեր սիրտը, ինչպէս բոլոր նրանց սիրտը, որոնք ո՛չ միայն սիրում, այլեւ մտահոգւում են մեր հայրերի ժառանգ թողած հոգեւոր ու մշակութային արժէք ներկայացնող հարստութիւններով» (Եպս. Չեֆթճեան, 2017, 109):

Դարաշամբի Մբ. Աստվածածին եկեղեցի (17-րդ դար)

Գտնվում է Իրանի Արևելյան Ատրպատական նահանգում՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքից 2.3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Արաքս և Տղմուտ գետերի միախառնման վայրում՝ Արաքսի աջ ափին՝ Դարաշամբ գյուղի արևելյան եզրին:

Եկեղեցին կառուցվել է 1628 թ. Արիստակես Շամբեցու կողմից: Առաքել Դավրիժեցին իր *Պատմության* մեջ հիշատակում է այս եկեղեցու կառույցի մասին: Բազմիցս նորոգվել է այն, քանի որ 1963-1967 թթ. Ատրպատականի Հայոց թեմի վանքերի ու եկեղեցիների կազմած ցուցակում հիշատակվում

է որպէս կանգուն եկեղեցի, իսկ 1983 թ. Իրանի մշակութային Ժառանգության կազմակերպության կողմից վերանորոգվել է: 2008 թ. Դարաշամբ գյուղը և եկեղեցին գրանցվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային Ժառանգության ցուցակում (Աւետեան , 2021, 14-66):

Եզրակացություն

Ամփոփելով աշխատանքը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ բռնագաղթի ենթարկված և օտար միջավայրում հանգրվան գտած հայությունը, որն արդեն ճանաչված է որպէս իրանահայություն, օտար միջավայրում, այլ կրոնի, մշակույթի և սովորությունների առկայությամբ, չտարրալուծվեց, չկորցրեց իր ազգային դիմագիծը և կառչելով իր ազգային-մշակութային արժեքներին ստեղծեց ուժեղ համայնք՝ պահպանելով իր բարքերն ու սովորությունները, դավանանքն ու մայրենին: Անշուշտ իր գոյատևման ներշնչանքը եղել է մայր հայրենիքը, հայ Առաքելական եկեղեցու կենտրոն Սուրբ Էջմիածինը և նրա միավորիչ դերը: Իրանի հայ գաղթօջախները իրենց բազմադարյա գոյության ընթացքում կառուցել են ուշագրավ և արժեքավոր մշակութային արժեքներ՝ վանքեր ու եկեղեցիներ, արմատավորել իրենց հավատքը, ավանդություններն ու սովորությունները, իսկ եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար ստեղծել երեք՝ Ատրպատականի, Սպահանի (Իրան-Հնդկաստան) և Թեհրանի թեմեր:

Հուշարձանների պահպանման գործում նյութական և բարոյական մեծ ջանքեր են գործադրել հայ համայնքը, հայ բարերարները և նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը: Հարկ է նշել նաև ԻԻՀ-ի Մշակութային Ժառանգության, ձեռարվեստի և զբոսաշրջության նախարարության առաջարկու-

թյամբ և Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի ջանքերի շնորհիվ Իրանի Ատրպատական նահանգի մի շարք վանքեր և հուշարձաններ 2008 թվականին ընդգրկվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության հուշարձանների ցանկում:

ANAHIT YAHYAMASIHI, PhD IN PHILOLOGY

e-mail: ayahyamasih@yahoo.com

**PRESERVATION OF ARMENIAN CHURCHES AND
MONASTERIES IN IRAN
(CONTEMPORARY PERIOD)**

In Iran, Armenian people due to their vitality, the mass exiles gradually grew into an organized community that kept its national identity, language, religion, traditions and diverse arts inherited from the homeland, and most importantly, not to be assimilated.

The Armenian colonies of Iran have built remarkable and valuable cultural assets such as, monasteries and churches, rooted their faith, traditions and customs during the centuries of their existence.

The Iranian-Armenian communities are divided into the dioceses of Atrpatakan, Isfahan, and Tehran. The daily problems of the communities are solved through the work of religious leaders and the diocesan council.

More than 341 monasteries, churches and shrines were built in Iran, but only 123 withstand today.

The cultural heritage of the Armenian community of Iran has been sacredly preserved due to great efforts, care, and financial support of National authority of the Armenian community of Iran, Armenian benefactors, The Center of Historical Churches of Iran and Ministry of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of the Islamic Republic of

Iran, as well as, Cooperative through efforts of specialists of Islamic Republic of Iran and Republic of Armenia.

A number of monasteries and monuments were included in UNESCO's World Heritage sites' list in 2008. The list of UNESCO World Heritage Sites includes the following monasteries and monuments of Atrpatakan province. They are St. Thaddeus The Apostle Monastery (4th-6th centuries AD), Chapel of St. Sandukht The Virgin (5th century), St. Astvatsatsin Monastery of Tsortsor (7th century), St. Stepanos Nakhavka Monastery (1st century), Church of Andreordi (Hovvi Church), Old Jugha village site (13th century), and St. Astvatsatsin Church of Darashamb (17th century).

Հավելված

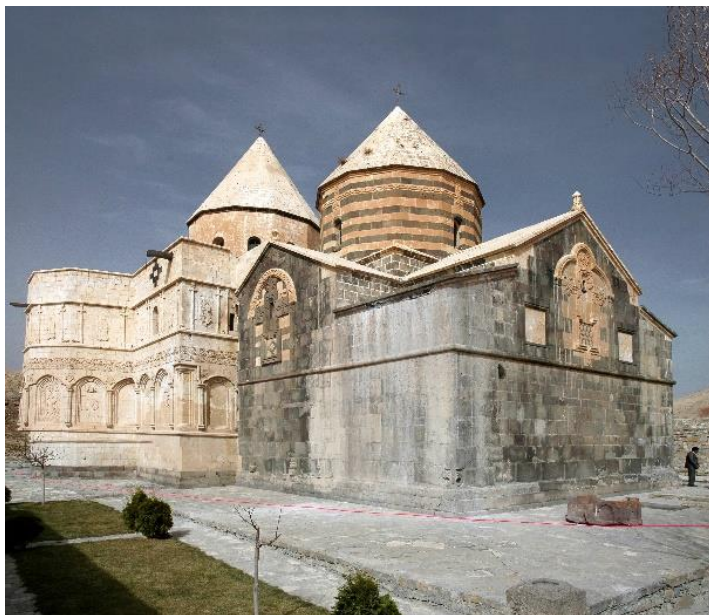
Նկ. 1 Սուրբ Ամենափրկիչ վանք, (Նոր Զուղա) Սպահան:

Նկ. 2 Սուրբ Գևորգ Եկեղեցի, Թեհրան:

Նկ. 3 Սուրբ Թադեոս Առաքյալի Վանական Համալիր, Ատրպատական:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ալիք օրաթերթ, Թեհրան, 87-րդ տարի, թիվ 270(23192), 25 դեկտեմբերի, 2018 թ.:
2. Աճառյան Հրաչյա, *Հայ գաղթականության պատմություն*, Երևան, 2002:
3. Աւետեան Շեղի, *Իրանի հայկական եկեղեցիները*, Երևան, 2021:
4. Բայբուրդյան Վահան, *Իրանն այսօր*, Երևան, 1999:
5. Գրիգոր Եպս. Չեֆթճեան, *Ուղևորութիւն Ատրպատականի Հայոց Թեմում*, Թավրիզ, 2017:
6. Իսկանդարյան Գոհար, *Հայաստան-Իրան հարաբերությունները՝ Հայաստանի անկախության ձեռք բերումից հետո (1991-2014 թթ.)*, Երևան, 2016:
7. Կորիւն Արք. Պապեան, *Ուսումնասիրական յօդածաշարք*, Նոր Զուղա, 2015:
8. Մինասեան Լևոն, *Իրանի հայկական եկեղեցիները*, Նոր Զուղա, 1983:
9. Մինասեան Լևոն, *Իրանի հայկական վանքեր*, Թեհրան, 1971:
10. Պայման եռամսագիր, 12-րդ տարի, 46-րդ համար, Թեհրան, 1387 թ. (2009 թ.):
11. Պայման եռամսագիր, 19-րդ տարի, 74-րդ համար, Թեհրան, 1394 թ. (2015 թ.):